

K neslovotvorné univerbizaci elipsou v propriální sféře současné češtiny

Patrik Mitter

ABSTRAKT:

Studie se zabývá procesem neslovotvorné univerbizace proprií. Zkoumaný druh univerbizace elipsou považují mluvnické a slovotvorné popisy současné češtiny převážně za okrajový. Vykazuje zřetelný parolový charakter. Utváření univerbizovaných podob proprií je často motivované momentálními vyjadřovacími potřebami v konkrétní jazykové komunikaci a současně podmíněno společnou znalostí jednotlivých druhů kontextů účastníky komunikace. Užívání univerbizátů toponym vyžaduje znalost regionálního, resp. mikroregionálního kontextu, užívání univerbizátů antroponym znalost společenského kontextu, užívání univerbizátů chrématonym znalost společenského, kulturního, resp. politického kontextu příslušné jazykové komunikace.

KLÍČOVÁ SLOVA:

univerbizace, univebizát, proprium, současná čeština, elipsa

ABSTRACT:

The study deals with the process of non-word univerbation of proper nouns, particularly ellipsis-type univerbation of an obviously “parole” character, which is considered as marginal in most descriptions of Modern Czech grammar and word-formation. The formation of univerbized proper names is usually motivated by the current needs of the concrete language communication and is simultaneously conditioned on the participants’ mutual knowledge of different types of contexts. The use of univerbized single-word place names requires, respectively, knowledge of the local, regional, and micro-regional context; the use of univerbized one-word personal names requires knowledge of the social context; the use of institutional names requires knowledge of the social, cultural and political context of the language communication in question.

KEYWORDS:

Univerbation, Single-word unit, Proper nouns, Modern Czech, Ellipsis

1. ÚVOD

Proces redukce (resp. zjednodušování) pojmenování je jedním z výrazných rysů jazykové komunikace nejen v posledních desetiletích. V současné době je tento proces umocněn i velkým rozmachem komunikace uskutečňované prostřednictvím informačních a digitálních technologií. Jedním z projevů této redukce pojmenování je i univerbizace. Ta se tradičně chápe jako slovotvorný proces (nikoli tedy způsob nebo postup), při kterém vzniká jednoslovný název kondenzací motivujícího víceslovného pojmenování. Jedná se tedy o jeden z prostředků jazykového systému i řeči. V současné době se uvažuje o několika jejích způsobech — o univerbizaci sufixací, resuffixací, desuffixací s následnou konverzí, kompozicí, abreviací a elipsou. Uvedené způsoby patří mezi tzv. slovotvornou univerbizaci. Hranice mezi slovotvornou a neslovotvornou univerbizací prochází univerbizací elipsou.

Elipsa řídicího substantiva z výchozího víceslovného pojmenování se tradičně řadí k univerbizaci slovtvorné (viz dále). Ostatní případy univerbizace elipsou vykazují rysy univerbizace neslovtvorné. Rozlišují se přitom dva druhy neslovtvorné univerbizace. Předmětem našich výkladů bude univerbizace elipsou, především ty druhy elipsy, které se považují za univerbizaci neslovtvornou, a to se zřetelem k propriální sféře současného jazyka.

První typ neslovtvorné univerbizace spočívá v elizi závislého slova (substantiva nebo adjektiva) z motivujícího víceslovného pojmenování. Výsledným univerbizátem je tak zpravidla osamostatnělé substantivum, jež má stejné gramatické vlastnosti jako v motivujícím víceslovném pojmenování. Dochází jen ke zúžení významu tohoto osamostatnělého substantiva oproti témuž substantivu v motivujícím pojmenování (srov. *cestovní pas* → *pas*). Toto osamostatnělé substantivum se tak používá jako významový ekvivalent motivujícího sousloví. Důležitý je přitom stupeň uzualizace výsledku eliptického procesu. Některé univerbizáty mohou vykazovat vysoký stupeň lexikalizace (srov. např. i *mateřská škola* → *školka*), jiné nízký, neboť eliptický proces je v takovém případě příležitostný. Tento druh neslovtvorné univerbizace má relativně velké využití v propriální sféře češtiny (viz dále).

Tento typ univerbizace lze charakterizovat jako (čistě) sémantický. L. Palková (2018: 73) jej označuje jako kvantitativně-sémantickou univerbizaci. J. Dolník (2003: 151) považuje tento typ za čistou sémantickou univerbizaci. Důvodem pro toto vymezení je skutečnost, že příslušná lexikální forma nabývá tímto typem univerbizačního procesu nový význam.¹

Druhým typem neslovtvorné univerbizace, který spočívá v elipse řídicího slova a v následujících gramatických změnách osamostatnělého výrazu (typ *skok o tyči* → *tyč*), se zabýváme v závěru naší stati. Také tento typ univerbizace je možné považovat za proces sémantický, a tedy univerbizáty takto vzniklé za výsledek sémantického tvoření (konkrétně za metonymii, resp. synekdochu). Výklad pojetí tohoto typu univerbizace ve slovenské lingvistické literatuře podává L. Palková (2018: 72).

Neslovtvorná univerbizace nebyla v mluvnických a slovtvorných popisech současné češtiny zmiňována jako univerbizační proces s výjimkou *Encyklopedického slovníku češtiny* a monografie I. Kolářové (2017). Do ní byla neslovtvorná univerbizace zařazena i pod vlivem nedávno vydaných popisů aspektů univerbizačního procesu ve slovenštině (srov. Palková 2015, 2018). V předchozích i v souběžně vydaném gramatickém, resp. slovtvorném popisu češtiny F. Štíchy (Štícha 2011; Štícha a kol. 2013, 2018), v níž autorkou kapitoly o univerbizaci byla právě I. Kolářová, se neslovtvorná univerbizace elipsou nezmiňuje (je uváděna pouze slovtvorná univerbizace elipsou, viz dále). Stejně tak nezachycují neslovtvornou univerbizaci ani jednosvazkové mluvnické popisy češtiny *Čeština — řeč a jazyk* M. Čechové a kol. (2011), *Příruční mluvnice češtiny* (tzv. brněnská /Grep1 1995/) a *Mluvnice současné češtiny (1)* V. Cvrčka

1 Univerbizační procesy typu *segedínský guláš* → *segedín* lze naproti tomu považovat za kvantitativně-sémantické (srov. Palková 2018: 74), konkrétně za metonymické tvoření nového významu u již existující lexikální formy (srov. *mobilní telefon* → *mobil*). Stejně tak je možné tento univerbizační typ vymezovat jako slovtvorné tvoření, konkrétně jako desuffixaci s následnou konverzí (srov. Kolářová 2017: 22).

a kol. (2010). Tento druh univerbizace není součástí výkladů v Dokulilově *Tvoření slov v češtině* (1962) ani v *Mluvnici češtiny* (1) (1986).

Z jednotlivých eliptických způsobů univerbizace elipsou uvádějí výše zmíněné mluvnické a slovtvorné popisy češtiny pouze elipsu řídicího slova s následnou substantivizací osamostatnělého adjektiva (typ *mateřská dovolená* → *mateřská*). Jedná se tedy o slovnědruhový přechod, o konverzi adjektiva z motivujícího víceslovného pojmenování v substantivum. Původní adjektivum získává místo repertoáru koncovek vyjadřujících shodu v rodě a čísle s řídicím substantivem vždy jednu stabilní (rodovou) koncovku, v níž je ve větě a textu užíváno nezávisle na jiném jmenném výrazu (srov. Kolářová 2017: 37), L. Palková tuto univerbizaci hodnotí jako morfologickou (Palková 2015: 318–319). I tento eliptický způsob univerbizace se uplatňuje v propriální sféře češtiny, byť v omezenější míře (viz dále).

Tento druh univerbizace elipsou, konkrétně tedy slovtvorné univerbizace, zaznamenávají jednotlivé gramatické popisy češtiny F. Štícha a kol. (Štícha 2011; Štícha a kol. 2013, 2018), stejně tak i *Mluvnice češtiny* (1) (Dokulil 1986) a *Nový encyklopedický slovník češtiny* (Karlík–Nekula–Pleskalová 2016). Důvodem pro to je zřetelně slovtvorný charakter tohoto druhu elipsy, při kterém vzniká nová lexikální jednotka (včetně morfematického přehodnocení koncového morfému). Nejedná se tedy jen o gramatickou, resp. gramaticko-sémantickou změnu jako v případě neslovtvorné univerbizace.

2. KVANTITATIVNĚ-SÉMANTICKÁ UNIVERBIZACE

Velmi produktivní je tvoření neslovtvorných univerbizátů v toponymické subkategorii oikonym (první typ neslovtvorné univerbizace). Při tomto univerbizačním procesu jsou eliminovány přívlastky adjektivní v nominativu (uváděné zpravidla v antepozici, např. *Karlovy Vary* → *Vary*), substantivní v předložkovém pádě (uváděné v postpozici za řídicím substantivem, např. *Roudnice nad Labem* → *Roudnice*, *Hluboká nad Vltavou* → *Hluboká*).

Elidované složky mohou pocházet z motivujících pojmenování dvouslovných (*České Budějovice* → *Budějovice*), trojslovných (*Ústí nad Labem* → *Ústí*), čtyřslovných (*Kostelec nad Černými lesy* → *Kostelec*) i pětislovných (*Hněvkovice na levém břehu Vltavy* → *Hněvkovice*). Problematika náležité identifikace příslušného města či obce vyvstává u názvů, které obsahují izolexémní propriální substantivum (např. *České Budějovice* — *Moravské Budějovice*). V takových případech je třeba rozlišovat, zda jde o sídla stejnoregionální, či nadregionální. U sídel, která se nenacházejí ve stejném regionu, zajišťuje tuto identifikaci právě komunikační, resp. regionální kontext příslušné jazykové komunikace (mluvčí z okolí *Českých Budějovic* bude užíváním propriální formy *Budějovice*, příp. *Budějice* nebo *Budějky*, pojmenovávat město *České Budějovice*, mluvčí z okolí *Moravských Budějovic* bude obvykle takto označovat *Moravské Budějovice*). U stejnoregionálních sídel, v nichž mnohé obce vytvářejí funkčněopoziční dvojice (srov. *Horní Beřkovic* — *Dolní Beřkovic*) a nacházejí se přitom v blízkém sousedství, není užití izolexémního propriálního substantiva dostatečně signifikantní.

Při užití substantiva *Beřkovic* nelze jednoznačně identifikovat, zda se jedná o *Horní Beřkovic*, či o *Dolní Beřkovic*. Zde bychom museli uvažovat o mikroregio-

nálním kontextu jazykové komunikace, i když ani v něm nemusí být identifikační funkce jednoznačná. Pokud by mohla nastat komunikační bariéra, je lépe v takových případech užívat oficiální název, tj. *Horní Beřkovice*, resp. *Dolní Beřkovice*. Komunikační situaci by ulehčila existence zřetelnějších a kratších propriálních variant názvů obou obcí s výrazným odlišením (např. v morfematické stavbě takového zkráceného propriálního výrazu nebo univerbizátu). Takové varianty jsou však doloženy jen v některých případech (viz dále); řešením jednoznačné identifikace není obvykle ani elipsa propriálního substantiva a následná konverze adjektiva z motivujícího víceslovného propria v substantivum (srov. *Dolní Beřkovice* → *Dolní*, *Horní Beřkovice* → *Horní*), neboť užívání takovýchto podob je omezeno stejnoregionální existencí dalších obcí s izolexénním propriálním substantivem, které mohou ve svých oficiálních názvech obsahovat tatáž adjektiva (v našem případě *Horní a Dolní*). Komunikačně nejvýhodnějším řešením takovéto identifikační funkce je tedy vytvoření jiného variantního názvu, odlišeného explicitně např. užitím jiného slovotvorného prostředku. V okrese Ústí nad Labem se obce *Velké Březno* a *Malé Březno* nacházející se v blízkém sousedství nemohou dostatečně jasně odlišit užitím substantiva *Březno*. Právě i z tohoto důvodu byly utvořeny univerbizáty derivací sufixem *-áč*, které se připojily ke slovotvornému základu adjektiva z motivujícího názvu; srov. *Velkáč*, *Maláč*. Substantivizovaná adjektiva *Velké* a *Malé* (tj. *Březno*) by mohla způsobovat komunikační bariéry, např. v mluvené řeči by mohlo dojít k záměně s apelativními adjektivy *velké* a *malé*. Kromě univerbizátu *Maláč* se derivací sufixem *-ák* utvořil z oficiálního názvu *Malé Březno* paralelně i druhý univerbizát *Malák*.

Uvedené jednoslovné formy jsou příkladem netraslančních pojmenování, propriální status vzniklé formy se neliší od motivujícího víceslovného propria. Jednoslovnou formou je tak nutno psát s velkým počátečním písmenem (nelze tak psát **ústí*, **budějovice*).

Slovotvorná univerbizace elipsou řídicího substantiva se mezi oikonymy uplatňuje v mnohem menší míře, např. *Kutná Hora* → *Kutná*, *Krásná Lipa* → *Krásná*.²

2 V názvech *Lázně Bělohrad*, *Lázně Toušeň*, *Lázně Kynžvart* je možné považovat za řídicí substantivum původně druhové substantivum *lázně*, které je součástí názvu. Obvykle se ale za řídicí substantivum považuje proprium (tj. *Bělohrad* apod.). V takovém případě je druhové substantivum *lázně* chápáno jako přívlastek tohoto propria. Toto pojetí podporuje existence stejnopropriálních názvů sídel ve vzájemném sousedství, při které se názvy odlišují právě původním druhovým názvem, který se stal součástí oficiálního názvu příslušného sídla, srov. *Lázně Kynžvart* — *Město Kynžvart*, *Město Javorník* — *Ves Javorník*, *Ves Bílá Voda* — *Městys Bílá Voda*, příp. i dvojice názvů, v nichž v názvu jednoho sídla není zastoupeno druhové jméno, např. *Lázně Letiny* — *Letiny*, *Lázně Jeseník* — *Jeseník*. Oproti tomu existují i názvy, v nichž druhové jméno neodlišuje příslušné sídlo od jiného, které by se nacházelo ve vzájemném sousedství a obsahovalo stejné propriální substantivum, srov. *Město Albrechtice*, *Lázně Bohdaneč*, *Ves Svaté Kateřiny*. V těchto názvech zajišťuje diferenciativní funkci mezi různými sídly v geografickém prostoru ČR naopak proprium, srov. řadu názvů *Lázně Darkov* — *Lázně Libverda* — *Lázně Svaté Markéty*.

Z hlediska užívání univerbizátů je zřejmé, že důležitou roli v něm má (mikro)regionální kontext komunikace a jeho znalost. Při tvoření jednoslovných podob k víceslovným propriím vytvářejícím dvojice typu *Lázně Kynžvart* — *Město Kynžvart* je komunikačně vý-

Nutnost společné znalosti regionálního kontextu a také znalosti mikroregionálního kontextu u mluvčích příslušné komunikační situace vyvstává u většiny užitých univerbizátů toponym. Tuto nezbytnou znalost dosvědčují i výše uvedené příklady slovtvorných univerbizátů *Kutná* (*Kutná Hora* →), *Krásná* (*Krásná Lípa* →), *Horní* (*Horní Beřkovice* →), *Dolní* (*Dolní Beřkovice* →). Jak již bylo naznačeno výše, užívání těchto univerbizátů nemusí být výhodné ani v mikroregionálním kontextu. Existuje-li v nějakém mikroregionu několik dvojic obcí, v jejichž názvech jsou obsažena adjektiva *Horní* nebo *Dolní* ve spojení s následujícím izolexémním substantivem, nemusí být vždy zřejmé, ke kterému substantivu se aktuálně užitá forma *Dolní* nebo *Horní* vztahuje, a tudíž které víceslovné proprium zastupuje.

Jakkoli tedy můžeme spontánní tvoření neslovtvorných univerbizátů v mluvené řeči předpokládat v relativně velkém množství případů, jejich užívání je do značné míry omezeno faktorem možné komunikační bariéry. Ta může vzniknout jak v kontextu regionálním, tak mikroregionálním.

Ve sféře anoikonym se lze s univerbizáty vzniklými neslovtvornou univerbizací setkat rovněž, byť ve větší závislosti na regionálním, resp. lokálním kontextu příslušné jazykové komunikace. Jednoznačnost identifikační funkce zde zajišťuje komunikační, resp. regionální kontext. Jedině tak je možné lexémem *Rybník* pojmenovat *Lenešický rybník* na Lounsku. Podobným způsobem může univerbizát tohoto typu

hodnější v mikroregionálním kontextu užít podobu *Lázně*, resp. *Město*, které jsou v tomto ohledu dostatečně signifikantní. Naopak užití podoby *Kynžvart* nerozlišuje, zda se jedná o město, či o lázně, a je tedy komunikačně málo výhodné. Avšak současně je třeba připustit, že z hlediska makroregionálního kontextu komunikace je naopak výhodnější užít podobu *Kynžvart*. Domníváme se, že právě možnost užití jedné z obou podob v závislosti na druhu regionálního kontextu komunikace přispívá ke znejasnění skutečnosti, který výraz je z hlediska významového ve víceslovném propriu členem určujícím, resp. určeným. Akceptujeme-li myšlenku, že obě užitá podoby vykazují rysy neslovtvorného univerbizátu (není důvod považovat výrazy *Město* nebo *Kynžvart* za univerbizáty slovtvorné), je patrné, že chápat jako určenou složku víceslovného propria obě složky má svou logiku. Naopak v případech typu *Město Albrechtice*, *Lázně Bohdaneč*, které nemají opoziční název obsahující totožné propriální substantivum, nemá užití jednoslovné podoby *Lázně*, *Město* pro pojmenování příslušných měst či obcí smysluplné oprávnění. Není totiž v dostačující míře signifikantní. Navíc v těchto případech není třeba odlišovat (původně) druhovým názvem toto město či obec od jiných oikonymických objektů. Smysluplné je zde pouze užití jednoslovné podoby *Albrechtice*, *Bohdaneč* jakožto univerbizátu. Je tedy zřejmé, že v těchto názvech má vždy propriální substantivum diferenciativní funkci, ať už se užívá v mikro- nebo v makroregionálním kontextu. Tyto podoby považujeme opět za univerbizáty neslovtvorné. Z tohoto důvodu je logické v názvech tohoto typu považovat za určený člen propriální substantivum (*Albrechtice*, *Bohdaneč*). Pouze v případech typu *Ves Svaté Kateřiny*, *Lázně Svaté Markéty* je třeba se zřetelem k formálněsyntaktické stránce víceslovného propria (složky *Svaté Kateřiny*, *Svaté Markéty* jsou ve tvaru genitivu) považovat za určený člen vždy jen (původně) druhové substantivum.

Přestože v lingvistické literatuře převažuje pojetí výrazů typu *lázně* v názvech tohoto druhu jako přívlastků řídicího substantivního propria, je třeba konstatovat, že obě pojetí mají z onomastického pohledu své oprávnění a že tato tematika vyžaduje další zkoumání.

fungovat jen v příslušném regionu, srov. oronyma *Chlum* (pro *Bílanský chlum* i *Lenešický chlum*), *Vršek* (pro *Přední Vršek*), *Vrch* (pro *Velký vrch*). V případě homonymních (či kosémných) názvů typu *Chlum* může jednoznačnou identifikaci oronymického objektu zajistit lépe odlišný (např. derivací vzniklý) propriální univerbizát, např. *Le-nešák* (pro *Lenešický chlum*), pokud se užívá. Některé anoikonymické univerbizáty tohoto typu mají rozšíření v mnoha jazycích, srov. *Mount Everest* → *Everest*.

Taktéž ve sféře choronym lze nalézt univerbizáty k oficiálním pojmenováním zemí, oblastí přírodních i administrativních, srov. *Spojené arabské emiráty* → *Emiráty*, *Spojené státy americké* → *Státy*, *Nový Zéland* → *Zéland*, *Saúdská Arábie* → *Arábie*, *Velká Británie* → *Británie*. Univerbizáty se mohou vytvářet i k názvům menších oblastí, dílčích územních útvarů nějakého státu, srov. *Svobodný stát Bavorsko* → *Bavorsko*, podobně i *Sasko*. Souběžně do této subkategorie i do subkategorie urbanonym by patřily motivující názvy (i jejich univerbizáty) městských států, např. *Svobodné a hanzovní město Hamburk* → *Hamburk*, podobně i *Brémy* (Svobodová 2015: 130–139).³

Tvoření univerbizovaných urbanonymních variant se uskutečňuje rovněž jako v případě oikonym ve větší závislosti na regionálním i místním kontextu jazykové komunikace. Výsledný univerbizát má buď čistě propriální motivaci, srov. *Benátky* (park *Benátky v Lounech*), nebo v některých případech motivaci apelativní — srov. *Náměstí* (pojmenování pro 1. *náměstí* v *Mostě*). Oproti tomu název 2. *náměstí* (rovněž v *Mostě*) dal vzniknout univerbizátu nikoli elipsou, ale derivací sufixem *-ák* (*Druhák*). Jednoslovný neslovotvorný univerbizát *Náměstí* zastupuje motivující pojmenování 1. *náměstí*. Obsazením lexikální formy *Náměstí* pro pojmenování 1. *náměstí* se vytvořila nutnost případně vzniklý univerbizát k urbanonymu 2. *náměstí* ztvárnit jinou formou a typem pojmenování. Utvořený univerbizát *Druhák* byl utvořen derivační (tj. slovotvornou) univerbizací.

Elipsou řídicího substantiva (tedy slovotvornou univerbizací) se tvoří varianty urbanonym rovněž v menší míře, např. *Lidické* (*Lidické náměstí v Ústí nad Labem*), *Horní*, *Dolní* (*Horní a Dolní náměstí v Olomouci*), *Václavské* (*Václavské náměstí v Praze*, příp. i jinde). Domníváme se, že tyto univerbizáty vzniklé elipsou jsou v komunikaci poněkud upozadovány zvláště tehdy, existuje-li k příslušnému motivujícímu urbanonymu univerbizát vzniklý derivací, srov. *Lidičák* (*Lidické náměstí*), *Václavák* (*Václavské náměstí*). Tyto univerbizáty naznačují vztah k motivujícímu víceslovnému pojmenování již svou morfemickou stavbou, tj. více explicitně ve srovnání s univerbizáty eliptickými. Na rozdíl od nich však nejsou tak závislé na kontextu jazykové komunikace.⁴

³ Univerbizáty typu *Emiráty*, *Státy* jsou příkladem netranslačních pojmenování, kdy se status původního apelativního substantiva z víceslovného propria *emiráty*, *státy* mění na propriální, status propria zůstává i v jeho jednoslovné podobě zachován. Vzniklé jednoslovné formy je nutno psát s počátečním velkým písmenem. Uvedené podoby se užívají v textech neúředních, běžně mluvených, v nichž je možné užít podoby neoficiální. K názvu *Spojené státy americké* se paralelně vytvořil další univerbizát, a to konverzí, srov. neoficiální název pro USA *Amerika* (Svobodová 2015: 126–127). Nemění se status vzniklého neslovotvorného univerbizátu, který plní propriální funkce stejně jako motivující víceslovné proprium.

⁴ Slovní spojení *park Benátky* považujeme za víceslovné pojmenování, ačkoli první slovo se píše s počátečním písmenem malým a signalizuje se tak, že jde o apelativum, které není

V antroponymní sféře lze za elipsu řídicího substantiva považovat případy typu *Ústečtí, Ostravští, Kladensští*. Jde taktéž o substantivizovaná adjektiva z výchozích apelativních slovních spojení typu *Ústečtí občané, sportovci, pracující, divadelníci* apod. Nejde tedy jen o obyvatelské názvy, ale i o názvy příslušníků různých organizovaných sociálních skupin. Tato jména se v dané funkci užívají jen v plurálu, mají charakter pluralia tantum (Štícha a kol. 2018: 280–281). Jako univerbizáty však tyto výrazy hodnotit nelze. Jejich motivujícími slovními spojeními nejsou víceslovná pojmenování, nýbrž volná syntagmata s proměnlivou lexikální složkou ve funkci řídicího substantiva.

Názvy vzniklé elipsou řídicího substantiva (tj. tedy slovtvornou univerbizací) se vyskytují též mezi instituciony a logonymy. Podmínkou pro chápání těchto procesů jako univerbizačních je povědomí o existenci motivujícího pojmenování ve vědomí mluvčích příslušného časového období. Jedině v takovém případě lze chápat univerbizáty *Národní, Smetanovo* jako výsledek kondenzace pojmenování *Národní divadlo, Smetanovo divadlo*, podobně *Vojenská, Fakultní, Thomayerova (nemocnice), Malostranská (kavárna)*.

součástí názvu urbanonymického objektu. Při uplatnění logiky tohoto pravopisného řešení bychom museli spojení *park Benátky* považovat za pojmenování dvě (tj. za lineárně řazené pojmenování apelativní a propriální), nikoli za pojmenování jedno, a proto vzniklou formu *Benátky* bychom tak za univerbizát považovat nemohli. Uvedený způsob psaní však odporuje logice, neboť slovo *park* je třeba považovat za součást názvu a celý proces tak i za neslovtvornou univerbizaci. Ukazuje se tak nutnost rekonstrukce uvedeného způsobu psaní těchto názvů v českém pravopise.

Dosavadní způsob psaní názvů náměstí, nábřeží, mostů, sadů, parků, alejí a dalších apelativně pojmenovaných útvarů zemského povrchu (mysů, ostrovů apod.) si podle našeho názoru žádá změnu zejména v případech, kdy po druhovém označení následuje jmenný výraz v bezpředložkovém genitivu. Jedná se o typ názvu *náměstí Míru*. Na tento problém v českém pravopise bylo již upozorněno (srov. Šrámek 2012: 27–34). U těchto názvů vystává problém, kde začíná proprium, tj. zda je druhové jméno (náměstí apod.) již součástí propria, či nikoli. Z hlediska logiky se příslušný urbanonymický objekt jmenuje *NÁMĚSTÍ MÍRU*, genitiv propria *Míru* je bezkontextově samostatně nepoužitelný (srov. **Sešli jsme se na Míru*) a i v kontextu je jeho užití problematické. Podobně je tomu i v názvech ostatních urbanonymických objektů (nábřeží, mostů aj.). Chápání názvů typu *NÁMĚSTÍ MÍRU* jako jednoho (a to propriálního) pojmenování podporuje i tvoření univerbizátů motivovaných příslušným ustáleným slovním spojením, srov. *náměstí Míru* → *Mírák*. Pokud by ustálené slovní spojení *NÁMĚSTÍ MÍRU* nebylo chápáno jako jedno pojmenování, nebylo by možné uvažovat o univerbizátech typu *Mírák*. Ve prospěch námi navrhované pravopisné změny *náměstí Míru* → *Náměstí míru* svědčí i fakt, že podobná úprava psaní názvů tohoto typu byla provedena i ve slovenském pravopise. 3. vydání *Pravidel slovenského pravopisu* z roku 2000 kodifikuje psaní názvů urbanonym uvedeného typu s velkým počátečním písmenem u druhové složky názvů, je-li na prvním místě, srov. *Námestie republiky, Ulica slobody, Aleja vďaky, Most mládeže, Sad Janka Kráľa* (PSP 2000: 63–64).

Navrhovaná změna by znamenala jistý zásah do způsobu psaní toponym, odstranila by se však tím nejistota uživatelů s psaním druhových názvů, neboť by nemuseli zjišťovat, zda je druhové pojmenování součástí propria, či nikoli. Podobný problém se objevuje také v chrématonymii (zvláště v logonymii), neboť uživatelé jazyka často nevědí, zda jsou např. pojmenování *hotel, restaurace* aj. součástí propria, či nikoli.

Rovněž i mezi dalšími subkategoriemi chrématonym je náležitá identifikace příslušného chrématonymického objektu dána situací a kontextem promluvy. Stejně jako v případě antroponym a na rozdíl od většiny toponym není užívání univerbizátů podmíněno regionálním kontextem jazykové komunikace. Ke vztažení jazykové formy ke správnému chrématonymickému objektu potřebují jednotliví mluvčí znalost společenského, kulturního, politického nebo ekonomického kontextu. Pouze za předpokladu společné znalosti těchto jednotlivých druhů kontextů jednotlivými mluvčími může být zabráněno vzniku komunikačních bariér. Jen v kontextu těchto znalostí lze předpokládat náležité vztažení univerbizátů ke svým motivujícím víceslovným propriím. Proces neslovotvorné univerbizace v sobě implikuje nutnost situačního zakotvení příslušné jazykové komunikace a znalosti různých druhů kontextů. Jedině tak je schopen mluvčí dekodovat univerbizované formy a jejich motivanty, např. *Spořitelna* (Česká spořitelna), *Lev* (Český lev), *Slavík* (Český slavík, dříve Zlatý Slavík), *Tretra* (Zlatá tretra) apod.

Podobným případem jsou i jména vyšlechtěných odrůd vína *Tramín* (*Tramín červený* → *Cabernet* (*Cabernet Sauvignon* →), *Müller* (*Müller Thurgau* →) a výrobků z vinné révy, srov. *Portugal* (*Modrý Portugal* →). Názvy výrobků z vinné révy jsou převážně ochrannými známkami, proto se píší s počátečním velkým písmenem. Některé z nich se mohou užívat i v apelativizované podobě, srov. zelené *Veltlínské* → *veltlín*.⁵ Neslovotvorné univerbizáty se hojně uplatňují ve funkci zástupných názvů místo dalších oficiálních pojmenování.

Za netrasmální pojmenování se považují případy typu *Naše řeč* → *Řeč* (malé počáteční písmeno zde nepřichází v úvahu). Jednoslovná podoba jednoznačně identifikuje příslušný objekt a v daném kontextu jej zastupuje. Hojně se však uplatňují trasmální pojmenování. Ta mohou být chápána jako jména obecná (v takovém případě se píší s počátečním písmenem malým), stejně jako jména vlastní (pak se píší s počátečním písmenem velkým), např. *Zastupitelstvo města Ústí nad Labem* → *Zastupitelstvo/zastupitelstvo*, *Poslanecká sněmovna (PČR)* → *Sněmovna/sněmovna*, *Generální štáb Armády ČR* → *Štáb/štáb*. Příčinou této možnosti je zřetelný lexikální význam apelativa, který si podržuje i zástupná forma pojmenování, mající charakter propria. Lexikální význam slova *zastupitelstvo* je identifikovatelný i ve formě *Zastupitelstvo*. Rozdíl je pouze v rozsahu denotovaných objektů. Propriální forma má výrazně limitovaný denotační objekt. Forma *Zastupitelstvo* tak označuje jen jedno konkrétní zastupitelstvo v příslušném městě či obci, naproti tomu apelativum *zastupitelstvo* má generický význam. Jedná se tedy o pojmenování trasmální, původní apelativní substantivum je povýšeno do funkce propria (Svobodová 2015: 287–288).

L. Palková (2018) uvádí, že univerbizáty k chrématonymům se tvoří jen v některých případech. Zakomponujeme-li však do našich úvah kromě slovotvorných univerbizátů, které se tvoří převážně derivací, i univerbizáty neslovotvorné, vyplyne, že užívání toponymických neslovotvorných univerbizátů je velmi frekventované, a to i s ohledem na skutečnost, že toto užívání je závislé na kontextu příslušné jazykové komunikace.

5 Depropriální univerbizát vzniklý konverzí (Svobodová 2015: 231).

3. GRAMATICKÁ UNIVERBIZACE

Od předchozího typu neslovotvorné univerbizace elipsou závislého slova se z gramatického hlediska liší univerbizace elipsou řídicího slova s následnými gramatickými změnami osamostatnělého výrazu (druhý typ neslovotvorné univerbizace). Stejně jako v předchozím případě jde o sémantickou univerbizaci, na rozdíl od něho se mění gramatická charakteristika nově utvořeného výrazu. Tyto univerbizáty lze považovat spíše za profesní nebo slangové, jejich utváření je projevem užívání „pracovního“, profesního jazyka, při kterém je hlavním důvodem kondenzace víceslovného pojmenování zformování výrazu kratšího, jednoslovného, efektivního a úsporného, který bude z hlediska významového fungovat jako ekvivalent motivujícího víceslovného pojmenování, srov. *skok* *o tyči* → *tyč*, *skok do výšky* → *výška*, *hod diskem* → *disk*, *vrh koulí* → *koule*, *ministerstvo obrany* → *obrana*. V důsledku elipsy řídicích slov dochází u závislých slov z původního sousloví ke změně gramatické kategorie pádu (naopak ke změně gramatických kategorií rodu a čísla nedochází). Původně nekongruentní substantivní přívlástek může tak ve větě fungovat v různých pádech a plnit různé větně-členské funkce (srov. Kolářová 2017: 38).

Tento typ univerbizace lze charakterizovat rovněž jako sémantický, resp. přesněji jako sémanticko-gramatický. Nově osamostatnělý výraz tak získává nový význam a zastupuje motivující víceslovné pojmenování. Tento typ sémanticko-gramatické univerbizace se uskutečňuje na základě metonymie, resp. synekdochy. Z výše uvedených příkladů je patrné, že motivující víceslovná pojmenování pro tento typ univerbizace mají slovnědruhovou strukturu substantivum + substantivum (resp. adjektivum), příp. substantivum + substantivum + substantivum (resp. adjektivum), přičemž koncové substantivum (resp. adjektivum) je v jiném pádě než v nominativu.

Tento typ zřetelné univerbizace se v propriální sféře uplatňuje méně často než čistě sémantická univerbizace. V chrématonymní sféře lze doložit příklady typu *Divadlo na Vinohradech* → *Vinohrady* (zde jde tedy o chrématonymum, nikoli o toponymum), podobně *Divadlo Bratří Mrštíků* → *Mrštíci* (chrématonymum, nikoli antroponymum), *Divadlo Husa na Provázku* → *Provázek* (teoreticky možný univerbizát *Husa* by patřil k případům čistě sémantické univerbizace), *Strana zelených* → *Zelení* apod. Uvedené příklady univerbizátů jsou obecně známé, srozumitelné, ovšem znalost společenského, kulturního, resp. politického kontextu rovněž předpokládají.

4. ZÁVĚR

Neslovotvornou univerbizaci elipsou uvádějí současné mluvnické a slovtvorné popisy češtiny většinou jen jako okrajový typ elipsy na rozdíl od slovtvorně chápané elipsy řídicího slova. Příčinou této skutečnosti je zřejmý parolový charakter příslušných univerbizátů i skutečnost, že se tyto univerbizáty velmi obtížně zachycují a (např. lexikograficky) zpracovávají. Jejich utváření může být rovněž motivováno momentálními vyjadřovacími potřebami v konkrétní promluvě. V případě apelativ může být tento proces chápán paralelně i jako neosémantizace již existující jazykové formy, vykazující v mnoha případech zřetelné okazionální rysy. Proto nelze neslovo-

tvorný univerbizační proces uskutečňovaný elipsou považovat primárně za linguovový. K řečovému charakteru tohoto druhu elipsy přispívá i nutnost situační zakotvenosti příslušné jazykové komunikace a společná znalost jednotlivých druhů kontextů účastníky komunikace.

Motivačním východiskem pro slovtvorný univerbizát bylo víceslovné proprium sestávající z adjektiva a řídicího substantiva, pro neslovtvorný univerbizát také víceslovné proprium sestávající ze substantiva, propozice a nekongruentního atributu substantivního. Z našich zkoumání vyplývá zjištění, že eliptické neslovtvorné univerbizáty vznikají kondenzací víceslovného propria slovnědruhové struktury adjektivum + řídicí substantivum i struktury substantivum + prepozice + (adjektivum jako kongruentní atribut +) substantivum (jako nekongruentní atribut). Naproti tomu slovtvorné univerbizáty tvořené derivací, kompozicí (včetně kombinace kompozice a abreviace) vznikají většinou jen jako výsledek kondenzace víceslovného propria struktury adjektivum + řídicí substantivum.

Pro užívání univerbizátů toponym je nutná znalost (*mikro*)regionálního kontextu, pro užívání univerbizátů antroponym znalost společenského kontextu a pro užívání univerbizátů chrématonym znalost společenského, kulturního, kontextu příslušné jazykové komunikace.

BIBLIOGRAFIE:

- Cvrček, V. a kol. (2010): *Mluvnice současné češtiny I. Jak se píše a mluví*. Praha: Karolinum.
- Čechová, M. a kol. (2011): *Čeština — řeč a jazyk*. Praha: SPN.
- Dokulil, M. (1962): *Tvoření slov v češtině I. Teorie odvozování slov*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Dokulil, M. (1986): *Mluvnice češtiny (1). Fonetika, Fonologie, Morfonologie a morfejka. Tvoření slov*. Praha: Academia.
- Dolník, J. (2003): *Lexikológia*. Bratislava: Univerzita Komenského.
- Grepl, M. a kol. (1995): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: NLN.
- Karlík, P. — Nekula, M. — Pleskalová, J. (2016): *Nový encyklopedický slovník češtiny. (2 díly)*. Praha: NLN.
- Kolářová, I. (2017): *Univerbizace v současné slovní zásobě, obzvláště slovtvorbě*. Brno: Masarykova univerzita.
- Palková, L. (2015): *Univerbizácia — syntaktická demotivácia*, in: Ološtiak, M. (ed.), *Viacslovné pomenovania v slovenčine*, Prešov: Filozofická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove, s. 281–356.
- Palková, L. (2018): *Univerbizácia v slovenčine*. Prešov: Filozofická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove.
- PSP (2000): *Pravidlá slovenského pravopisu*. Bratislava: Veda.
- Svobodová, I. a kol. (2015): *Psaní velkých písmen v češtině*. Praha: Academia.
- Šrámek, R. (1999): *Úvod do obecné onomastiky*. Brno: Masarykova univerzita.
- Šrámek, R. (2012): *Hovory o propriích a onomastice*, in: Čmejrková, S. — Hoffmannová, J. — Klímová, J. (eds.), *Čeština v pohledu synchronním a diachronním. Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český*, Praha: Karolinum, s. 27–34.
- Štícha, F. (2011): *Kapitoly z české gramatiky*. Praha: Academia.
- Štícha, F. a kol. (2013): *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia.
- Štícha, F. a kol. (2018): *Velká akademická gramatika spisovné češtiny I. Morfologie. Druhy slov/Tvoření slov. Část I*. Praha: Academia.